

УДК 94(477)“1939/1945”341.34

© **Валентина СМІРНОВА, Олександр БІЛОУС**

ПРО ПЕРСОНАЛЬНІ МАТЕРІАЛИ УКРАЇНСЬКИХ БРАНЦІВ ПЕРІОДУ НІМЕЦЬКО-РАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ В КОМЕМОРАТИВНИХ ПРАКТИКАХ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ

У статті розглянуто особливості формування музейної колекції українців – військовополонених нацистських таборів – від другої половини 1940-х рр. і донині. Проаналізовано висвітлення теми військового полону в музейній експозиції часів Радянського Союзу та доби незалежності. Показано форми застосування музейних предметів для висвітлення теми в науковому, експозиційному, видавничому та освітньому напрямках діяльності інституції.

Ключові слова: Друга світова війна, Україна, комеморація, військовополонені (бранці), нацистські табори, фондова колекція, дослідницький проєкт.

Бранці – обов’язкова складова будь-якої війни, проте ставлення до них власної держави є свідченням цивілізованості, гуманності й демократичності суспільства. На нашу думку, це твердження набуває особливої актуальності у зв’язку з постійними зусиллями керівництва України, спрямованими на кожного свого громадянина, який потрапив у полон під час нинішньої російсько-української війни. Утім, ми й досі не знаємо, який був відсоток наших співвітчизників серед 5,7 млн солдатів та офіцерів Червоної армії, які опинились у полоні в 1941–1945 рр., а також серед 3,5 млн загальної кількості тих радянських бранців, які загинули в нацистських таборах від голоду, інфекційних захворювань, тортур, страт за етнічною чи політичною ознакою, використання на найважчих роботах (життя близько 40 % із них обірвалось у нацистських таборах на окупованій території України в 1941–1942 рр.) [7, 340; 6, 117]. Тим часом підраховано, що з 1,8 млн колишніх радянських бранців, які впродовж 1942–1946 рр. пройшли радянські фільтраційні табори та «спецперевірки», українці становили близько третини [7, 358].

Вітчизняні науковці, архівісти, пошуковці-краєзнавці, музейні дослідники дедалі активніше докладають комплексних зусиль заради належного вшанування пам’яті про наших співвітчизників, яким довелося пройти жахіття гітлерівського полону, – насамперед заради спокутування провини попередніх поколінь перед

цими людьми з боку держави й суспільства. У зв'язку із цим, гадаємо, є сенс звернути увагу на особливості комеморативних практик Національного музею історії України у Другій світовій війні зі згаданої проблематики, що здійснюються на базі його унікальної фондОВОї колекції персональних матеріалів українських бранців.

Системне наукове комплектування фондів Музею матеріалами українських бранців розпочалось у першій половині 1990-х рр. в умовах становлення й розвитку державної політики історичної пам'яті України. Утім, варто врахувати й ті персональні комплекси наших співвітчизників, колишніх в'язнів нацистських таборів, що в перші повоєнні роки та в період «відлиги» були уфоновані в колекціях музеїв, на базі яких у 1974 р. створили фондозбірню Меморіального комплексу: республіканської виставки «Партизани України проти німецько-фашистських загарбників» (МПУ, 1946–1950 рр.) і Державного історичного музею УРСР (ДІМ, надходження 1940–1970-х рр.) [3, 40].

У 1940–1970-х рр. серед цих персоналій були виключно ті, хто, попри потраплення в полон пораненим чи контуженим, зумів здійснити втечу, відзначився серед організаторів та керівників радянського підпільно-партизанського руху на окупованій території України або в лавах громадян СРСР – активних учасників європейського руху Опору й був удостоєний високих урядових нагород посмертно. Наприклад: киянин, кандидат медичних наук, професор Петро Буйко, від червня 1941 р. – військлікар 2-го рангу, хірург медсанбату (6-та армія, Південно-Західний фронт), у серпні – в'язень дулагу-182 (м. Умань Черкаської області), у 1942–1943 рр. – один із організаторів та керівників радянського підпільно-партизанського руху на Київщині; вінничанин, лейтенант Василь Порик, у червні 1941 р. – командир взводу (6-та армія, Південно-Західний фронт), у серпні – в'язень дулагу-182 (м. Умань Черкаської області), остарбайтер (1942 р.), у 1943–1944 рр. – один із організаторів руху Опору радянських громадян на півночі Франції; вінничанин Петро Волинець, від червня 1941 р. – червоноармієць, помічник політрука протитанкової батареї (37-ма армія, Південно-Західний фронт), у вересні – в'язень шталагу-339 (Дарницький район м. Київ), від грудня 1941 р. до червня 1942 р. – в'язень шталагу-358 (м. Житомир), у 1942–1943 рр. – комісар партизанського загону на Житомирщині [16; 18; 29].

У період «застою» чимало колишніх фронтовиків та учасників підпільно-партизанського руху фактично стали активними провідниками вивершеного міфу про «Велику Перемогу». Тому в музейних фондах у 1970–80-хх рр. значно побільшало й особистих матеріалів від колишніх фронтовиків, партизанів та підпільників, яким судилося пройти випробування полонем. При цьому той чи інший подібний потенційний фондоутворювач обов'язково мав бути затверджений спеціально призначеними вищими державними інституціями, зокрема Комісією у справах колишніх партизанів Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. при Президії Верховної ради УРСР. За таких обставин і самі ветерани війни добре

розуміли «межі дозволеного». Тут показовими є спогади кримчанки Марії Байди, у яких вона докладно розповідає про свою участь в обороні м. Севастополь і табірному підпіллі концтабору Равенсбрюк, але майже без коментарів залишає період перебування в пересильних таборах на території Криму та в «Грослазареті-301» (м. Славута Хмельницької області) в 1942–1943 рр. [13].

Нині у фондозбірні Меморіального комплексу зберігається 128 комплексів особистих матеріалів українських бранців, учасників німецько-радянської війни, переданих ними особисто або їхніми рідними, а також 36 листів-спогадів наших співвітчизників про перебування в нацистських таборах із особистого архіву письменника-дослідника Сергія Смирнова, автора програм на Всесоюзному радіо («Розповіді про героїзм», 1957–1959 рр.) і Центральному телебаченні (телеальманах «Подвиг», 1960–1966 рр.), одного з ініціаторів масового руху з розшуку «невдомих героїв Великої Вітчизняної війни», що був переданий його рідними до Музею в 1983 р. [9; 41].

Переважна більшість цих персоналій потрапила в полон унаслідок катастрофічних поразок Червоної армії на південно-західному та південному напрямках у 1941–1942 рр., до третини з них – важкопораненими й контуженими. Упродовж 1941–1944 рр. усі вони пройшли кілька десятків гітлерівських катівень на території 21 області України (окрім Закарпаття, Станіславщини, Тернопільщини й Херсонщини), серед яких такі стаціонарні нацистські табори, як офлаг-83 (м. Вінниця), офлаг-XI-A та шталаг-365 (м. Володимир Волинської області), шталаг-339 і шталаг-384-Z (Дарницький район м. Київ), шталаг-358-Z (м. Житомир), шталаг-301-Z (м. Славута Хмельницької області), а також близько сотні місць превентивного ув'язнення поза її межами, з яких 80 % на території Третього райху, зокрема в концтаборах Аушвіц, Маутгаузен, Бухенвальд, Дахау, Заксенгаузен, Ноенгамме, Флоссенбюрг [51; 48; 42; 47].

Зауважимо, що в різних наукових студіях та комеморативних практиках Меморіального комплексу важливу роль відіграють раритетні щоденники та епістолярій, письмові спогади й усні історії українських бранців. Саме вони дають змогу наблизитися до цілісного уявлення про весь складний спектр думок і почуттів, який пережили ці люди за ґратами гітлерівських катівень, а також осягнути різні моделі їхньої поведінки у стратегії виживання.

На нашу думку, серед особових джерел насамперед слід акцентувати увагу на щоденникові Михайла Бацули (датований 14 травня 1943 р. – 6 травня 1945 р.), що складається з кількох десятків пожовтілих, потертих папірців (ними був напханий матрац ліжка в табірному ревірі), що вміщуються в металеву палітурку розміром трохи більшу за сірникову коробку [14]. Записи двобічні, зроблені простим олівцем, дрібним, але розбірливим почерком. Спочатку автор відтворив із пам'яті записи попереднього свого щоденника, якого був змушений позбутися напередодні етапу до Бухенвальду, – про перші місяці війни, участь в обороні м. Севастополь, полон, перебування в нацистських таборах на території

окупованого Криму, а також у Німеччині. В іншій частині, що становить близько 70 % загального тексту, зафіксовано основні події табірної буття, участь у підпільній роботі радянських військовополонених у блоках № 13 та № 1, «евакуацію» з Бухенвальду в квітні 1945 р. та втечу через кілька тижнів. Текст цього унікального джерела проаналізований у кількох наукових довідках [43; 52], а також у повному обсязі оприлюднений на сторінках видання документів та матеріалів з історії Другої світової війни Інституту історії України НАН України [60, 831–844].

Активно вводяться до наукового обігу й раритетні документальні матеріали українських бранців за результатами опрацювання епістолярної колекції «Непрочитані листи 1941-го» [39]. Ця колекція містить листи громадян СРСР, датовані першими місяцями німецько-радянської війни. Вона була вивезена нацистами до Віденського поштово-телеграфного музею наприкінці 1942 р. У 2009 р. за ініціативою державних структур Республіки Австрія її повернули в Україну й наступного року передали на зберігання до фондозбірні Меморіального комплексу [39].

За музейними догмами радянських часів письмові свідчення ветеранів війни не вважалися історичними джерелами. Тому не дивно, що листи-спогади, надіслані Сергієві Смирнову, та його записи бесід із учасниками й свідками подій почали опрацьовувати співробітники Музею, від яких ці матеріали отримали належну історичну оцінку, попри свій суб'єктивізм, лише в 1990-х рр. У колекції письменника виявили десятки одиниць раніше незатребуваних «живих» документів з історії українських бранців концтабору Маутгаузен, і все найцікавіше, найсуттєвіше, найзмістовніше з них було введено до наукового обігу в науково-документальному виданні, підготовленому спільно з Інститутом історії України НАН України та Українським інститутом національної пам'яті [58]. На нашу думку, представлені серед цих матеріалів записи бесід Сергія Смирнова з луганчанином Миколою Цемкалом та одеситом Андрієм Пироговим переконливо підтверджують: що драматичнішим було протистояння життя і смерті, то дивовижнішими – прояви безмірної сили й гідності людського духу.

Зі спогадів Миколи Цемкала, одного з учасників масової втечі в'язнів-смертників 20-го блока концтабору Маутгаузен у ніч проти 3 лютого 1945 р.: «Від 21 до 26 січня не годували. 21-го о п'ятій годині ранку – на повірку – до десятої. Потім загнали в барак. О третій годині знову на повірку – і до восьмої... Літній есесівець біля кулемета кинув записку, що всіх нас повинні до 5-го перевести через крематорій. Обираємо штурм... Обрали штурмову групу на чолі з електриком. Провід від люка до стелі. Вогнегасник узяв Рязанов Іван, лейтенант. Він був убитий при мені. За п'ять хвилин до дванадцятої підійшли до вікон...» [34].

Зі спогадів Андрія Пирогова, свідка втечі «двадцятоблочників», одного з організаторів та керівників повстання маутгаузенців 5 травня 1945 р.: «...А щодо блока смерті... Уночі табір поринув у темряву. Чутно було постріли, гомін, потім

усе почало стихати. Наступного дня ми вже знали всі подробиці... Наші люди навіть рахували трупи, які привозили есесівці, щось близько 800. Перед цим випав сніг, сліди було добре видно, та й собаки були пущені спеціально навчені. Одразу ж німцями було пущене в хід радіо, яке оповістило всю округу. Населення також допомагало виловлювати втікачів. Ми вважали, що ніхто не вийшов... На деяких це вплинуло дуже гнітюче, а інші вирішили, що в разі загибелі, то краще в бою, в боротьбі...» [27].

Звернемо увагу й на спільне видання музейників та науковців Інституту історії України НАН України, присвячене увічненню пам'яті поранених та хворих радянських військовослужбовців – в'язнів «Грослазарету-301» [2]. Питома вага представлених у цій книжці різноманітних матеріалів, що стосуються долі наших співвітчизників, невелика. Утім, усі вони інформаційно насичені та різноманітні за характером. Важливо, що до Музею на прохання його співробітників надіслала письмові спогади Марія Байда, яка, зокрема, засвідчила в них так: «Я пройшла низку таборів у Криму, потрапила до Сімферопольської тюрми, ідесь у вересні 1942 р. нас завантажили в ешелони й відправили в м. Славута. Розташували нас у колишньому військовому прикордонному містечку. По прибутті до Славuti я дуже хворіла, бо була поранена, контужена й дуже ослабла. Завдяки нашим медичним сестрам та лікарям, які перебували зі мною, мене виходили, але я залишалася дуже слабкою. Десь глибокої осені в Славутських лісах розстріляли останніх євреїв, які працювали в швацьких майстернях. Тому до табору приїхав польський пан набирати групу людей, які вміють шити. Наші дівчата, щоб урятувати мене, записали мене в цю групу. Нас, 11 чоловік, привели в м. Славута й розмістили під охороною в якійсь будівлі у великій кімнаті на соломі. Кожного ранку під охороною нас водили в швацьку майстерню, розташовану в Будинку піонерів. Тому що я була ще дуже слабкою і мені загрожувало повернення до табору, Ксенія Кареніна допомагала мені виконувати роботу (у мене не було сил крутити швацьку машинку)... Узимку нас розташували по квартирах... Чомусь із 11 осіб Ксенія Кареніна обрала мене в помічницю... Серед поліцаїв були підпільники. Коли вони чергували, ми з Ксенією вночі перекидали через колючий дріт табору продукти, здебільшого картоплю, яку давали місцеві... У березні 1943 р. прийшли вранці на роботу. Трапилася облава, і нас погнали в тюрму. Через кілька днів нас завантажили в ешелони й відправили в Люблін...» [13].

Інші важливі джерела – листи-відгуки до Музею від родичів померлих у «Грослазареті-301».

Із листа сина червоноармійця Володимира Вихора до дирекції Меморіального комплексу: «...Щойно в обласній газеті прочитав, що ваш Музей передав Херсонській обласній раді списки херсонців, померлих у таборі смерті в м. Славута. У тих списках є відомості: Вихор Володимир, 1906 року народження, м. Скадовськ, жив по вулиці Червоноармійській, 410. Виходить, що це мій батько...» [11].

Із листа доньки червоноармійця Федота Артеменка до дирекції Музею: «...Листа з фронту жодного не одержали, так як батька забрали 25 липня 1941 р., а 6 серпня 1941 р. наше село окупували німці. Після закінчення війни ми розшукували батька, то нам повідомили, що пропав безвісти в 1941 р., а ми знали, що він був живий іще в 1942 р., так як односелець прийшов додому і сказав, що бачив батька живим іще в 1942 р. І от через 50 років в обласній газеті надрукували список померлих в'язнів у концтаборі з Кіровоградщини – і наш батько найперший. Його дружина, наша мама, померла в 1980 р., так і не знаючи про його долю. Ми, діти і внуки, дуже вдячні працівникам Музею про подану звістку, хоча й через багато років» [10].

Про те, що родичам загиблих у м. Славути в'язнів, уродженців України, свого часу не вказали точного місця загибелі, переконливо свідчать і «сповіщення про смерть», оприлюднені у виданні. У більшості цих документів – однакові формулювання на кшталт «помер у полоні» та «відомостей немає» [2, 292–323].

Маємо констатувати, що у фондовій колекції чимало й таких важливих особових джерел, які дають змогу досить ретельно аналізувати різні аспекти військового полону та їхній вплив на долі наших співвітчизників, а саме: розмаїття трагічних обставин, за яких вони опинились у полоні; особливості їхнього виживання та звільнення з нацистських таборів; реакцію на пропагандистську кампанію Російської визвольної армії (РОА) [49].

Черкащанин, червоноармієць у запасі Григорій Миронюк у листі до Сергія Смирнова ось так згадував про надзвичайно важкі оборонні бої у складі 1-ї артилерійської протитанкової бригади 5-ї армії Південно-Західного фронту в районі с. Оржиця (нині – смт Оржиця Полтавської області) наприкінці вересня 1941 р. та ув'язнення: «Ми були озброєні виключно гвинтівками. Ніяких заздалегідь виритих укріплень. Лише вириті "клітинки". Біля кожної такої "клітинки" лежало два-три трупи наших солдатів, а потім тут з'являвся четвертий, який із-за цих трупів вів вогонь по ворогу... Патронів у нас уже в "клітинках" не залишилося. Німці близько підповзли й закидали нас гранатами... На допомогу прийшов інший взвод. Щохвилини рвалося два-три снаряди, не беручи до уваги кулеметного, автоматного вогню, вогню з літаків... Допомогали одне одному, хто патронами, хто баклажкою води... Я був контужений... Прийшов до тям в таборі в Оржиці. У кого була "зірочка" на рукаві – одразу розстрілювали... Одразу почали морити голодом... Умирили сотнями... Потім почали відправляти до таборів Кременчук – Кіровоград... У таборі в Кіровограді я знепритомнів, але хтось із товаришів відвів мене до "лазарету" в стайні, звідки я однієї ночі втік...» [24].

Відомо, що українські бранці впродовж перших пів року війни підпадали під масове звільнення з полону [7, 351]. Це, зокрема, підтверджують і документальні матеріали з фондозбірні Музею, та водночас вони свідчать і про те, що нашим співвітчизникам скористатися такою національною ознакою в цей період

було нелегко. Один із переконливих тому прикладів – спогади киянина Федора Худякова, колишнього ротного писаря 2-го окремого батальйону Київського укріпленого району. Контуженим він потрапив у полон 22 вересня 1941 р. в районі населеного пункту Березань, пройшов кілька пересильних таборів на Київщині й рівно через місяць був звільнений з табору на вул. Керосинній у м. Київ. Він згадував: «У дворі, куди нас пригнали на ніч, була ділянка, що обмежувалася з одного боку бетонною стіною гаража, з іншого – руїнами казарми. Якщо непомітно по одному пробратися за стіну гаража й пересидіти добу без їжі в руїнах, то потім можна непомітно вклинитись у першу порцію тих, кого відпускали на волю... І ось ми отримуємо пшоняний кандьор. Потім нас, 400–450 осіб, переганяють у третій двір, де розташовані рядами не цегляні, а дерев'яні казарми. Протримали до 11-ї години, потім вишикували, і з'явилися два німецькі офіцери в супроводі кількох автоматників та перекладача: “Ви будете вільно працювати на своїй землі. Випускаємо тільки українців Правобережжя. Якщо хтось обдурить – такі полонені будуть негайно розстріляні”. Зрозуміло, всі були “українцями”...» [33; 44].

Щодо питання військової колаборації зачитуємо важливий фрагмент спогадів киянина, старшого лейтенанта у відставці Михайла Рибчинського, колишнього в'язня концтабору Маутгаузен, записаних співробітниками Музею: «...Якось приїздить майор, на стрічці написано “РОА”, починає агітувати до армії Власова. Але ми не йшли. Раз приїхав – “ніхто”. Удруге – “ніхто”. І ось ми сидимо і слухаємо вже втретє. Хлопці мені: “Чого ти, Михайле, мовчиш? Скажи йому щось!”. Я й кажу: “Ну, добре. Російська визвольна армія... А чому тоді ви носите чужинську форму? Я так розумію, якщо офіцер одягає чужинську форму, він – зрадник”. Есесівець перепитав: “Що сказав старший лейтенант?”. Йому переклали. А через дві доби прийшов охоронець (вони змінювались через дві доби): “Ти, старший лейтенанте, погано сказав”. От і забрали мене в гестапо в Карлові Вари...» [30].

У музейних комеморативних практиках має важливе значення втілення персональних матеріалів українських бранців у постійній експозиції та виставкових проектах.

У 1970–1980-х рр. в експозиції Українського державного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років було представлено лише два персональні комплекси матеріалів українців, які пройшли полон. Це вже згадані Герої Радянського Союзу Петро Буйко (у залі «Комуністична партія – організатор всенародної боротьби на тимчасово окупованій території») та Василь Порик (у залі «Визвольна місія радянських збройних сил в Європі») [38, 85–160]. Смугасті куртка та головний убір («мітцель») Федора Максимова, в'язня концтабору Бухенвальд, не увінчаного високими урядовими нагородами, експонувались лише як безіменні «речі в'язнів гітлерівських концентраційних таборів» у залі «Німецько-фашистський окупаційний режим» [38, 68–72].

У середині 1990-х рр., в оновленому експозиційному просторі Музею, спочатку презентували лише кілька персональних матеріалів українських бранців за різними тематичними розділами, але це вже був справжній прорив такого контенту в музейній практиці. У розділі «Участь наших співвітчизників у русі Опору далекого зарубіжжя» в залі «Антинацистський рух Опору українського народу» було представлено чернетку заяви уродженця Полтавщини Івана Скрипая, колишнього бранця нацистських таборів, в'язня виправно-трудового табору ГУЛАГу в м. Ленінабад (нині – м. Худжанд, Республіка Таджикистан), «до ЦК ВКП(б)У, члена Політбюро ЦК Л.П. Берії» [31]. У цьому документі докладно зафіксовано участь військовослужбовця в оборонних боях на Західному та Волховському фронтах, полонення контуженим у липні 1942 р. в районі «Долини смерті» (с. М'ясний Бор, Новгородська область, Росія), втечу, організацію партизанських загонів на півночі Франції та засудження в 1951 р. до 10 років позбавлення волі як «колишнього члена Центрального комітету радянських полонених, що діяв під керівництвом емігрантів, ворогів Радянського Союзу». Додамо, що таке джерело від початку 1980-х рр. залишалось у «довгій шухляді» «Наукового архіву» групи «Документи».

У залі «Нацистський окупаційний режим: злочинні цілі – злочинні засоби» було презентовано реліквійні речі Федора Максимова та його «Персональну картку в'язня Бухенвальду» [23]. У цьому самому залі важливе емоційне навантаження лягло на символічний табірний номер «невідомого в'язня» (на тканині) й табірний номер 22212 (металевий) українця з Курщини Гаврила Лакісова, колишнього в'язня шталагу-365 [21]. На початок німецько-радянської війни він – старший політрук, учасник прикордонних боїв на Південному фронті – потрапив у полон важкопораненим 22 липня 1942 р. біля м. Ростов-на-Дону (Росія), активний учасник табірної підпілля (земля Північний Райн-Вестфалія, Німеччина).

Наразі в «окупаційному» залі представлений номер 26335 (металевий) сумчанина Йосипа Мухопода, в'язня нацистського табору в м. Ламсдорф (нині – с. Ламбіновиці, Опольське воєводство, Польща) [25]. До війни працював директором Путивльського історико-краєзнавчого музею, в 1941 р. – молодший лейтенант, воював на Південному фронті, учасник оборони м. Дніпропетровськ (нині – м. Дніпро), поранений, у полоні від жовтня 1941 р., перебував у різних нацистських таборах до квітня 1945 р.

Глибини розумінню пережитого бранцями додають і виставкові проекти. На виставці «Генерали сорок першого», приуроченій до 60-річчя початку німецько-радянської війни, демонструвались особисті матеріали сумчанина Георгія Тхора (Герой Радянського Союзу від 26 червня 1991 р., по смертю) і дніпропетровця Івана Шепетова (Герой Радянського Союзу від 9 листопада 1941 р.) [55]. Попри неймовірні складнощі оборонних боїв, обидва генерали виявили свій військовий таланти і потрапили в полон важкопораненими: Г. Тхір, командир зведеної групи Військово-повітряних сил 5-ї армії Південно-Західного фронту –

у вересні 1941 р. на Київщині, І. Шепетов, командир 14-ї гвардійської стрілецької дивізії 57-ї армії Південного фронту, – у травні 1942 р. на Харківщині [32; 36]. Обидва пройшли низку пересильних нацистських таборів та гестапівських катівень і загинули в 1943 р. в концтаборі в м. Флоссенбюрг.

Першим масштабним проектом із означеної проблематики стала виставка «Трагедія радянських військовополонених на окупованій території України у 1941–1944 роках: люди і долі» (2003 р.) [59; 45]. Вона була створена на основі автентичних та альтернативних джерел фондової колекції Меморіального комплексу, основну масу яких становили матеріали близько чотирьохсот персональних комплексів в'язнів найбільших шталагів на території України: Володимир-Волинського, Богунського, Дарницького, «Грослазарету» в м. Слаута, – переданих колишніми бранцями або їхніми рідними, а також за результатами опрацювання архіву Сергія Смирнова.

Найбільш знакові та інформаційно насичені реліквії з персональних матеріалів цієї виставки ввійшли до розділу «Військовополонені – безневинні жертви тоталітарних режимів» сучасної постійної експозиції. Серед них, наприклад, уже згаданий вище «Бухенвальдський щоденник» Михайла Бацули та довідка, видана Явдосі Чеботарьовій Головним політичним управлінням ВМФ, про те, що її брат М. Бацула «загинув 26 червня 1942 р. в бою з германським фашизмом під час оборони Севастополя» [14].

Незмінну увагу відвідувачів привертає і характеристика, складена місцевою владою на майбутнього письменника Олесь Гончара, в'язня нацистського робочого табору в с. Красне на Полтавщині, – про полонення в липні 1942 р., перебування у шталазі-326 (Холодногірська тюрма, м. Харків) та в робочому таборі в с. Красне на Полтавщині, допомогу радянським підпільникам [19]. Цей документ дружина Олесь Гончара віднайшла серед його щоденникових записів 1943–1944 рр. під час їх підготовки до друку під символічною назвою «Катарсис» (за Біблією – «очищення душі») [19]. За її свідченнями, в майбутньому цей документ допоміг письменнику уникнути згадування про своє перебування в полоні.

У військовому квитку молодшого лейтенанта запасу, киянина Володимира Бутенка чітко зафіксовано, що він вступив до лав РСЧА в 1938 р., від червня 1941 р. воював у складі 6-ї армії Південно-Західного, Південного фронтів, а потім двічі потрапляв до полону – у вересні 1941 р. біля м. Київ і у квітні 1944 р. на Хмельниччині, проходив спецперевірки, згідно з якими йому було повернуто офіцерське звання [17]. Водночас тут відсутні записи про його перебування від листопада 1943 р. до березня 1944 р. у складі діючих військ РСЧА (27-ї армія 1-го Українського фронту). Хоча саме за участь у наступальних операціях цього періоду В. Бутенко був представлений до ордена Слави I ст. (щоправда, отримав відповідну нагороду лише в 1966 р.).

Двічі випробував складну долю бранця й майбутній народний художник України, уродженець Дніпропетровщини Олексій Олійник. Коли почалася

німецько-радянська війна, він, студент, скульптурного відділення Київського художнього інституту, вступив до студентського батальйону, від серпня 1941 р. воював у складі окремого розвідувального батальйону 147-ї стрілецької дивізії 37-ї армії Південно-Західного фронту, потрапив у полон у вересні 1941 р., втік, повернувся до м. Київ, улаштувався реєстратором на міську біржу праці, щоб отримати окупаційне посвідчення особи й виїхати додому. У грудні 1941 р. був заарештований і відправлений до табору для радянських військовополонених уже на Дніпропетровщині, з якого через кілька тижнів за хабар його викупила дружина. Працював у рідному селі за патентом художника-живописця. Від вересня 1943 р. – у складі 46-ї армії Південно-Західного (3-го Українського) фронту, поранений, після лікування служив у запасному стрілецького полку, з якого у грудні 1944 р. відправлений на державну перевірку. Перебуваючи в таборі НКВД на Донеччині, зробив низку портретних замальовок однотабірників, яка й була презентована музейним відвідувачам [26].

До цієї виставки було залучено й низку різноманітних матеріалів із архівів краєзнавців-дослідників Українського фонду пошуку «Пам'ять» – волинянина, літератора Андрія Кондратюка та житомирянина Павла Шмуневського [4]. Серед наданих ними джерел особливо змістовними є письмові спогади колишніх бранців – чернігівця, старшого сержанта у відставці Георгія Котляра, та донеччанина, кадрового працівника органів держбезпеки у відставці Омеляна Авдеева.

Ось як згадував Георгій Котляр про перебування у шталазі-365: «1 травня 1943 р. інвалідів, зокрема й мене, було перевезено залізницею з Харкова до Володимира-Волинського. Спочатку кілька місяців інваліди були розміщені в старих казармах. У приміщеннях гуляли протяги, бо всі вікна були побиті. Доведені до крайнього ступеня виснаження, ми не могли ні вдень, ні вночі зігрітися, не могли спати через армію клопів... Від нашого військового обмундирування залишилися "гноти". На ногах дерев'яні колодки, поскручені та підбиті дротом. Про їжу не кажу, бо через кілька днів нашого перебування в таборі вся трава, яка встигла вирости, була з'їдена... Чи то внаслідок контузії, чи то внаслідок важкого режиму я часто непритомнів, що трапилось і під час спроби втекти... Наприкінці липня інвалідів перевели в інший табір на околиці міста, де також були казарми... Через якихось 10 днів після нашого прибуття (більш ніж 2 тисяч полонених)... уся трава була з'їдена...» [20].

У спогадах Омеляна Авдеева докладно йдеться про організацію підкопу в Богунському таборі впродовж 28 грудня 1942 р. – 28 березня 1943 р. У роботі загалом брали участь 42 в'язні, які мали тільки чотири саперні лопатки. Зокрема, читаємо про таке: «Робота виконувалася тільки вночі. Зазвичай починалась о 10–11-й годині вечора й закінчувалась о 3–4-й ранку. Усі учасники підкопу, крім працюючих на кухні, були виснажені, сили їхні були надломлені пораненнями, хворобами, голодом і знущаннями... Усе це враховувалося нами, і тому кожен учасник виходив на роботу через день (правильніше через ніч)... Люди розподі-

лялися приблизно так: 2 особи були в охороні, 4 особи позмінно копали землю й навантажували мішки в забої, а решта тягали мішки із землею і виконували інші роботи (обертали вентилятор, кріпили стелю підкопу і т. ін.). Землю доводилося тягати приблизно на відстань 180 метрів...» [12; 49]. На жаль, у ніч на 6 квітня 1943 р. крізь люк підкопу на волю змогли вийти лише четверо бранців, а кілька-десять інших через зраду були заарештовані й відправлені до «Грослазарету», зате вже там їхню справу підхопили місцеві табірні підпільники на чолі з донеччанином Романом Лопухіним, головним лікарем 2-го блока.

Варто зазначити, що портретне фото капітана медичної служби Р. Лопухіна дослідники виявили серед матеріалів колишнього штабу Кам'янець-Подільського партизанського з'єднання ім. Ф.М. Михайлова [22]. Він очолював санітарну службу одного із загонів цього з'єднання після групової втечі 23 листопада 1943 р. з «Грослазарету» підкопом. Очевидно, незайве наголосити й на тому, що Роман потрапив у полон під м. Київ у вересні 1941 р., лікував поранених та хворих однотабірників у лазареті Бориспільського пересильного табору на Київщині, у шталагах-384-Z та 357-Z, від квітня 1943 р. – у «Грослазареті», від 1944 р. перебував на 1-му Українському фронті як ординатор хірургічного відділення 179-го польового евакуаційного пункту, по війні очолював лазарет табору-300 для репатріантів, серед пацієнтів якого перебували колишні малолітні в'язні нацистських таборів, майбутні вихованці спеціального дитячого будинку № 13 м. Київ, відтак тяжко захворів і пішов із життя у віці 32 років (1948 р.).

Важливе місце на виставці належало й матеріалам архіву Сергія Смирнова, що висвітлювали тему врятування бранців місцевим населенням. Наприклад, Дмитро Пінчук згадував, що у вересні 1941 р. був обраний уповноваженим зі звільнення односельців із «фашистських таборів» у м. Кременчук, але коли в з комендантом табору й перекладачем почав обходити табірні приміщення, його охопив жах від побаченого й він подумав: «Якщо є така нагода, треба визволити якомога більше чужих односельців...» [28]. Загалом у двох місцевих таборах йому вдалося звільнити з полону 232 осіб. Як склалася їхня доля опісля, невідомо.

У низці виставкових проєктів презентовано й кілька письмових спогадів колишніх українських бранців із архіву Сергія Смирнова, що дають змогу реконструювати їхню воєнну біографію, ті чи інші важливі епізоди з історії військового полону, учасниками яких вони стали. Так, на виставці, присвяченій трагедії радянських військовополонених, було представлено лист капітана авіації в запасі Володимира Шепеті, адресований до парткомісії при Полтавському обкомі Компартії України, з позначкою «Військовому письменнику Смирнову С.С.» [35]. Його автор, льотчик, із досвідом боїв на Хасані, Халхин-Голі та війни з «білофінами», детально виклав факти своєї біографії, зокрема повідомив, що від липня 1941 р. був учасником повітряних боїв на Південно-Західному, Південному, Центральному, Білоруському фронтах, потрапив у полон 22 листопада 1943 р.

(його літак був підбитий під час виконання бойового завдання в районі білоруського м. Гомель), перебував у шталагах м. Лодзь (Польща), м. Масбург (земля Райнланд-Пфальц, Німеччина), утік, від липня 1944 р. – перебував у гестапівській тюрмі в м. Прага (Чехія), від серпня 1944 р. – у 20-му блоці концтабору Маутгаузен, учасник масової втечі в ніч проти 3 лютого 1945 р., схоплений поблизу австрійського м. Лінц і знов ув'язнений, у квітні 1945 р. визволений, репатрійований до СРСР, пройшов спецперевірку, поновлений у військовому званні, але позбавлений членства у партійних лавах.

Під час зустрічі з колишніми «двадцятьоблочниками» в 1962 р. Сергій Смирнов дуже захопився долею уродженця Донеччини, капітана авіації в запасі Івана Битюкова і зробив запис його спогадів [15]. Пілот успішно здійснив повітряний таран 14 вересня 1943 р. над краснодарськими плавнями (Росія), але його літак був також підбитий, і він потрапив у полон, відтак до 16 січня 1945 р., тобто до ув'язнення в Маутгаузені, пройшов понад 10 різних місць примусового утримання. Мабуть, на прохання письменника й сам колишній льотчик-штурмовик почав складати спогади у формі щоденникових записів, які, на жаль, не встиг завершити. Цей рукопис, а також малюнок-схему 20-го блока з позначками щодо деяких важливих деталей утечі вночі проти 3 лютого 1945 р. було презентовано на виставці до 90-річчя від дня народження Сергія Смирнова (2005 р.) [15]. Відвідувачі цієї виставки мали змогу ознайомитися з такими рядками зі спогадів Івана Битюкова: «Дві доби ми з Яшею продиралися крізь очеретяні зарості. Нарешті вийшли на узлісся... “Рус, здавайся!”... Ми миттю залягли... Переконавшись, що ми фактично без зброї, німці почали стріляти... Я зробив постріл... Фельдфебель упав... Ми побігли до очерету в різні боки. Біжу, змагаючись з кулями, хто швидше, і вже майже фінішую, але тут моя ліва нога підламується... Яша – до мене... схопив на руки... Майже безсилий, він ніс мене на руках по пояс у воді, але стрілянина й надалі посилювалася... “Іване Васильовичу, ви поранені в ногу”. – “Я знаю. Не будемо про це... Пробирайся до очерету мерщій...” – “Ні, я вас не кину. Це виходить, що я рятую свою шкуру? Разом літали – разом і до кінця”... Так ми розмовляли деякий час... Вирішили, що Яша повинен сховати мої документи та ордени в надійному місці... Яша нахилився над моєю головою, яка лежала у воді, підняв її, поцілував (а сльози в нього так і ллються) й пішов. Лежу і думаю: тільки не полон... Згадав усе своє бойове життя. У голові як на екрані... Подививсь угору – дрібний дощ. Підставив дуло пістолета до скроні, натиснув курок, але пострілу не сталось. А кулі летять наді мною. Намагаюсь піднятися, нехай хоч якась із них поцілить у мене, але важкість реглана, який ввібрав у себе воду, тягне мене назад... Удар по голові, ніби земля хитнулася, в очах щось заіскрилося, а потім потемніло...» [15].

Слід зазначити, що матеріали «двадцятьоблочників», зокрема Михайла Рибчинського, Володимира Шепеті, Івана Битюкова, були використані на вуличній виставці «Тріумф людини. Українці в нацистських та радянських таборах»,

що була розміщена на вул. Хрещатик у м. Київ у 2018 р. [57]. Крім Меморіального комплексу, організаторами цього проекту стали Український інститут національної пам'яті, Центр досліджень визвольного руху, Музей-меморіал жертв окупаційних режимів «Тюрма на Лонцького», Галузевий державний архів СБУ.

Серед інших найбільших виставкових проектів із означеної проблематики, перелічимо такі: «Повернуті з небуття (з історії “Грослазарету-301” та пошуку доль його в'язнів» (2006 р.); «Концтабір Освенцим – український вимір» (2008 р.); «Концтабір Аушвіц – український вимір. Дослідження, документи, свідчення» (2015 р.) [56; 53; 5].

Варто констатувати, що співробітники Меморіального комплексу накопили чималий досвід у наукових студіях та комеморативних практиках з історії військового полону наших співвітчизників у період німецько-радянської війни. Пам'ять надає неповторне відчуття безперервності часу і здатності найкращих представників української нації не лише боротись і перемагати, а й гідно долати гіркоту невдач та поразок. Саме на це спрямовані зусилля музейних дослідників, які тривають.

Джерела та література:

1. Демченко С. Науково-гуманітарний проєкт «Увага! Пошук! Непрочитані листи 1941-го». Попередні підсумки роботи / С. Демченко // *Військово-історичний меридіан: Електронний науковий фаховий журнал*. – 2020. – № 2–3 (28–29). – С. 110–131 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://vim.gov.ua/pages/_journal_files/12.11.2020/pdf/VIM_28_2020-110-131.pdf. – Назва з екрана.
2. *Історія великих страждань. Нацистські табори для радянських військовополонених у м. Славуті на Хмельниччині: дослідження, документи, свідчення* / Ін-т історії України НАН України, Мемор. комплекс «Нац. музей історії ВВВ 1941–1945 років». – К., 2011. – 348 с.
3. *Каталог республіканської виставки «Партизани України в боротьбі проти німецько-фашистських загарбників»*. – К., 1947 // *Фонди НМІУДСВ*. – КН-228815. – К-2557.
4. Кондратюк А. «Норд 365 офлаг» бореться / А. Кондратюк. – Луцьк, Надстир'я, 1995. – 70 с.
5. *Концтабір Аушвіц – український вимір: дослідження, документи, свідчення* / Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс, Ін-т історії України НАН України; редкол.: Л. Легасова (кер. проєкту) та ін. – К., 2019. – 324 с.
6. Король В.Ю. Трагедія військовополонених на окупованій території України у 1941–1944 роках / В.Ю. Король. – К.: Видавничий центр «Академія», 2002. – 128 с.
7. Левикін В., Пастушенко Т. По обидві сторони фронту: проблема військовополонених у роки Другої світової війни / В. Левикін, Т. Пастушенко // *Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття. Історичні нариси у двох книгах* / Ред. кол.: В.А. Смолій (голова колегії), Г.В. Боряк, Ю.А. Левенець, В.М. Литвин, О.Є. Лисенко (відп. ред.), О.С. Онищенко, О.П. Реєнт, П.Т. Тронько; Рецензенти: О.С. Рубльов, В.Ф. Шевченко. НАН України. Інститут історії України. – К.: Наукова думка, 2011. – Кн. 2. – С. 340–385.
8. Легасова Л.В. Непрочитані листи 1941 року – унікальний джерельний комплекс / Л.В. Легасова // *Архіви України*. – 2010. – № 2. – С. 144–154.
9. Легасова Л., Шевченко М. Архів Сергія Смирнова і його використання у фондовій колекції та музейній практиці Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років» / Л. Легасова, М. Шевченко // *Українські в'язні*

- концтабору Маутгаузен: Свідчення тих, хто вижив / Ін-т історії України НАН України, Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років», Український ін-т національної пам'яті. – К., 2009. – С. 18–24.
10. Лист доньки Артеменка Федота. 1996 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-22011. – Д-37168.
 11. Лист сина Вихора Володимира. 1994 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-220113. – Д-37170.
 12. Матеріали Авдєєва Омеляна. 1963 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-218276. – Д-36469.
 13. Матеріали Байди Марії. 1985–2001 рр. // Фонди НМІУДСВ. – КН-56328/1–3. – ЗК-7/1–3; КН216307. – Д-35837.
 14. Матеріали Бацули Михайла. 1942–1945 рр. // Фонди НМІУДСВ. – КН-215495. – Д-35399; КН-215498. – Д-35402.
 15. Матеріали Битюкова Івана. 1958 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-225496. – Д-39417; КН-225459/2. – Д-39921/2; КН-207965. – Д-33435.
 16. Матеріали Буйка Петра. м. Київ, Київська область. 1940–1944 рр. // Фонди НМІУДСВ. – КН-122272. – Ф-2751/2; КН-15120/1–3. – Ф-4892/1–3; КН-19640. – Ф-6986; КН-13015. – РТ-690 // КН-30321/1–13. – РМ/1–13; КН-39491. – РР-723.
 17. Матеріали Бутенка Володимира. 1948 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-217797. – Д-36270.
 18. Матеріали Волинця Петра. 1965 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-34382. – Д-7774.
 19. Матеріали Гончара Олесья. 1943–2000 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-231205. – Д-43060; КН-220247. – К-25044.
 20. Матеріали Котляра Георгія. 1966 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-221144. – Д-37616.
 21. Матеріали Лакісова Григорія. 1942 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-55688. – РМ-601.
 22. Матеріали Лопухіна Романа. 1944 р. // Фонди НМІУДСВ. – НД-2981.
 23. Матеріали Максимова Федора. 1940–1944 рр. // Фонди НМІУДСВ. – КН-13019/1–3. – РТ-674/1–3. КН-83918. – Д-15944.
 24. Матеріали Миронюка Григорія. 1958 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-266637. – Д-67589.
 25. Матеріали Мухопода Йосипа. 1944–1945 рр. // Фонди НМІУДСВ. – КН-93418. – РМ-885.
 26. Матеріали Олійника Олексія. 1944–1945 рр. // Фонди НМІУДСВ. – КН-207419/1–4. – ОМ-2260/1–2.
 27. Матеріали Пирогова Андрія. м. Москва. 1964 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-2211145. – Д-37617.
 28. Матеріали Пінчука Дмитра. 1958 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-211407. – Д-36322.
 29. Матеріали Порики Василя. 1941–1944 рр. // Фонди НМІУДСВ. – КН-42186. – РМ-458; КН-42185. – РШ-481; КН-42188. – ЗТ-755.
 30. Матеріали Рибчинського Михайла. 2005 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-224407/1–2. – ЗК-1093/1–2.
 31. Матеріали Скрипая Івана. 1951 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-261108. – Д-64577.
 32. Матеріали Тхора Григорія. 1939 р.; 1940 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-13931–13932. – Ф-4274–4275.
 33. Матеріали Худякова Федора. 1974 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-214715. – Д-35192.
 34. Матеріали Цемкала Миколи. м. Москва. 1964 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-207965. – Д-33435.
 35. Матеріали Шепеті Володимира. 1958 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-225499. – Д-3942.
 36. Матеріали Шепетова Івана. 1930-ті рр.; 1942 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-26090/1–2. – РШ-259/1–2; КН-26094/1–9. – РР-448/1–9; НД-29541.
 37. Матеріали Юрчука Григорія. 1941–1942 рр. // Фонди НМІУДСВ. – КН-249154. – Д-57073; КН-247750. – Д-55866.
 38. Меморіал над Дніпром. Путеводитель по Меморіальному комплексу «Украинский государственный музей истории Великой Отечественной войны 1941–1945 годов». – Киев: «Мистецтво», 1985. – 191 с.

39. *Непрочитані листи 1941-го...: дослідження, документи, свідчення / Ін-т історії України НАН України, Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років».* – К., 2012. – 504 с.
40. *Республіканська виставка «Партизани України в боротьбі проти німецько-фашистських загарбників»: Довідник.* – К.: Укр. вид-во політ літ-ри, 1947. – 97 с.
41. *Смірнова Валентина. Архів С.С. Смирнова у фондозбірні Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років»: радянські військово-полонені на окупованій території України (джерелознавчий аспект) / Валентина Смірнова // Військово-історичний меридіан: Електронний науковий фаховий журнал.* – 2014. – № 1 (3). – С. 73–94 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://vim.gov.ua/images/sbor/№1\(3\)_73-94.pdf](http://vim.gov.ua/images/sbor/№1(3)_73-94.pdf). – Назва з екрана.
42. *Смірнова Валентина, Білоус Олександр. Концтабірне буття в Аушвіці: джерелознавчий зріз музейної колекції / Валентина Смірнова, Олександр Білоус // Концтабір Аушвіц – український вимір: дослідження, документи, свідчення / Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс, Ін-т історії України НАН України; редкол.: Л. Легасова (кер. проекту) та ін.* – К., 2019. – С. 31–56.
43. *Смірнова В.І. Бухенвальдські щоденники М.Ф. Бацули і В.Є. Галяпи – унікальні документальні свідчення про перебування наших співвітчизників за ґратами нацизму в роки Другої світової війни (за матеріалами фондозбірні Меморіалу) [Рукопис].* – 2005. – 27 арк. // Наукова частина Меморіального комплексу.
44. *Смірнова В.І. Документальні спомини колишніх учасників оборони Києва, в'язнів нацистських таборів, як історичне джерело (на матеріалах фондозбірні Меморіального комплексу). Наукове дослідження [Рукопис].* – 2004. – 40 арк. // Наукова частина Меморіального комплексу.
45. *Смірнова В.І. «Заручники неволі» – трагедія радянських військовополонених у роки війни. Люди і долі (за матеріалами колекції Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років») / В.І. Смірнова // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України, Ін-т історії України.* – Вип. 9. – Ч. 2. – К., 2005. – 301–312 с.
46. *Смірнова Валентина. Оржицька оборона 1941 року: колекція спогадів колишніх учасників із архіву С.С. Смирнова (оглядово-джерельний контент) / Валентина Смірнова // Україна: 100 днів війни. 22 червня – 29 вересня 1941 р. Дослідження, документи, свідчення / Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс, Ін-т історії України НАН України; редкол.: Л.В. Легасова (кер. проекту) та ін.* – К., 2016. – С. 77–98.
47. *Смірнова В.І. Персональні матеріали колишніх в'язнів нацистських таборів на території Німеччини: концтабори Дахау, Заксенгаузен, Ноєнгамме, Равенсбрюк, Флоссенбюрг та їх філії (на матеріалах фондозбірні Меморіального комплексу, із залученням науково-довідкових і науково-популярних видань): Інформаційно-довідковий покажчик [Рукопис].* – 2012. – 52 арк. // Наукова частина Меморіального комплексу.
48. *Смірнова Валентина. Письмові та усні спогади колишніх в'язнів нацистських таборів для радянських військовополонених у Києві та на Київщині (джерелознавчий аспект) / Валентина Смірнова // Боротьба за Україну в 1943–1944 рр.: влада, збройні сили, суспільство: Зб. наук. праць / Відп. ред. О.Є. Лисенко.* – К.: Інститут історії України НАН України, Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років», Національний університет оборони України імені Івана Черняхівського, 2014. – С. 127–135.
49. *Смірнова Валентина. Про стратегії виживання українських військовополонених у роки Другої світової війни / Валентина Смірнова // Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал.* – № 2 (24). – С. 52–70 [Електронний ресурс]. – Режим

доступу: https://vim.gov.ua/pages/_journal_files/22.07.2019/pdf/VIM_24_2018-52-70.pdf. – Назва з екрана.

50. Смірнова В.І. Трагедія фашистського полону в долі киян (на матеріалах фондової колекції Національного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років) / В.І. Смірнова // Київ і кияни: Зб. тез та доповідей учасників науково-практичної конф., 17 листопада 2003 р. / Музей історії міста Києва. – Вип. 3. – К., 2003. – С. 338–345
51. Смірнова. В.І. Українці у військовому полоні: 1939–1945 рр. Інформаційно-довідковий покажчик (на матеріалах фондозбірні Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс) [Рукопис]. – 2021. – 86 арк. // Наукова частина Меморіального комплексу.
52. Смірнова В.І. Щоденник М.Ф. Бацули, спогади В.Є. Галяни, О.Д. Бичка, Г.П. Брицького – унікальні документальні свідчення про концтабір Бухенвальд та його антинацистське підпілля (на матеріалах фондозбірні Меморіального комплексу)» [Рукопис]. – 2011. – 78 арк. // Наукова частина Меморіального комплексу.
53. Смолярчук Н.О., Шевченко М.Ю. Концтабір Освенцім – український вимір: Довідка до виставки [Рукопис]. – 2008. – 18 арк. // Наукова частина Меморіального комплексу.
54. Тематико-експозиційний план виставки «Буду думати, що не дарма ходив по землі» [Рукопис]. – 2005. – 26 арк. // Наукова частина Меморіального комплексу.
55. Тематико-експозиційний план виставки «Генерали сорок першого...» [Рукопис]. – 2001. – 24 арк. // Наукова частина Меморіального комплексу.
56. Тематико-експозиційний план виставки «Повернуті з небуття (з історії "Трослазаре-рети-301" та пошуку долі його в'язнів» [Рукопис]. – 2006. – 18 арк. // Наукова частина Меморіального комплексу.
57. Тріумф людини. Українці в нацистських та радянських таборах [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://uinp.gov.ua/vystavkovi-proekty/vystavka-triumf-lyudyny-meshkancii-ukrayiny-yaki-proyshly-nacystski-konctabory>. – Назва з екрана.
58. Українські в'язні концтабору Маутгаузен: Свідчення тих, хто вижив / Ін-т історії України НАН України, Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років», Український ін-т національної пам'яті. – К., 2009. – 336 с.
59. Фоміна В.П., Смірнова В.І. Тематична спрямованість виставки «Трагедія радянських військовополонених на окупованій території України у 1941–1944 роках: люди і долі» [Рукопис]. – 2003. – 8 арк. // Наукова частина Меморіального комплексу.
60. Щоденник М.Ф. Бацули, в'язня нацистського концтабору Бухенвальд. 14 травня 1943 р. – 6 травня 1945 р. // Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття. Документи і матеріали: У двох частинах / Ред. кол.: В.А. Смолій (голова колегії), О.В. Бажан, Г.В. Боряк, Т.В. Вронська, О.Є. Лисенко (заст. гол.), Л.В. Легасова, О.П. Реєнт, О.С. Рубльов, Н.В. Маковська, М.К. Барішполец (Лобода) (відповідальний секретар). – К.: Наукова думка, 2021. – Ч. 2. – 942 с.

© Valentyna SMIRNOVA, Oleksandr BILOUS

**PERSONAL ARTIFACTS OF UKRAINIAN PRISONERS
OF WAR DURING THE GERMAN-SOVIET WAR IN THE
COMMEMORATIVE PRACTICES OF THE NATIONAL MUSEUM
OF THE HISTORY OF UKRAINE IN THE SECOND WORLD WAR**

The article studies the peculiarities of creating a museum collection dedicated to Ukrainian POWs in Nazi camps from the second half of the 1940s until today. The study analyzes how the topic of military captivity was represented in the museum exposition during the Soviet period and the era of Ukrainian independence. The paper also describes the forms of using museum objects to highlight the topic in the scientific, expository, publishing, and educational work of the museum.

Keywords: *Second World War, Ukraine, commemoration, prisoners of war (POWs), Nazi camps, collection, research project.*